

O'ZBEK TILSHUNOSLIGIDA SHAXS KATEGORIYASINING IFODALANISHI

Nurullayeva Gulshana Xayrullayevna

Buxoro davlat universiteti 1-kurs magistranti

Annotatsiya: O'zbek tilshunosligi o'zining tejamkorlik xususiyati bilan boshqa tillardan, xususan hind-yevropa til oilalaridan farq qiladi. O'zbek tilshunosligida ega so'z, so'z birikmasi, iboralar yordamida ifodalaniladi degan fikrlar ilgari suriladi.

Kalit so'zlar: o'zbek tilshunosligi, hind – yevropa tillari, grammatik vositalar, shaxs shakllari, morfologik vositalar.

Abstract: Uzbek linguistics differs from other languages, especially from Indo-European language families, by its economy. In Uzbek linguistics, it is suggested that words, phrases, and expressions are used to express.

Key words: Uzbek linguistics, Indo-European languages, grammatical means, personal forms, morphological means.

Tilshunos G'. Zikrillayevning fikricha, fe'ning shaxsni ifodalagan shakli ham subye'ktni, ham uning kesimlik belgisini bildiradi. F.Safarovning fikrlarida ham bunga yana bir bora amin bo'lamiz. Uning fikriga ko'ra o'zbek tilida qo'shimcha bilan ifodalanadigan ya'ni *morfologik ega* ham borligini e'tirof etib, o'zbek tilida ifodalanish usuli bo'yicha egani ikki turga ajratgan:

1. Morfologik ega, masalan *izla* deganda II-shaxs birlik ma'nosini bildiruvchi ega ya'ni *sen* nazarda tutiladi. Yoki *o'qituvchimiz* deganda I-shaxs ko'plik ma'nosi anglashiladi.

2. Lug'aviy ega esa so'z, so'z birikmasi va iboralar bilan ifodalanishidir. Masalan: *Qor yog'di. U keldi. Qo'ng'iroq chalindi. Dars boshlandi. Talaba gapirdi. Biz boramiz. Sen sotasan.*

So'zlarning grammatik ma'nolarini ifodalovchi maxsus til vositalari qatoriga kiruvchi kelishik, son, egalik, shaxs, mayllarni ifodalovchi qo'shimchalar kiradi. Shulardan shaxs, son qo'shimchalari Grammatik vositalarisiz aniqlab bo'lmaydi. Masalan, *ko'ylak, ko'ylakni, ko'ylakga,.....ruchka, ruchkaga, ruchkani,so'zlarining o'zi tugallangan fikr anglatmaydi. Ularga Grammatik shaxs, son, zamon qo'shimchalarini qo'shsak, tugallangan fikrni bildiradi. Masalan, Ko'ylakni oldim, ko'ylakni ko'rdim,ruchkamga tegma, ruchkangni ol,.... Oldim so'zidagi –m I-shaxs yasovchi morfologik qo'shimcha hisoblanadi. Tegma so'zidagi –ma esa II-shaxs yasovchi morfologik vositadir.*

Shaxs- ish-harakatning so'zlovchi nuqtai-nazaridan unung bajaruvchisiga aloqadorligini ifodalovchi, o'zaro qarama-qarshi shakllar tizimidan iborat Grammatik katagoriya, morfologik ko'rsatgichdir. Shaxs shakllari ish-harakatning so'zlovchiga(1-shaxs), tinglovchiga(2-shaxs), va suhbatda ishtirok etmagan o'zga shaxsga(3-shaxs) qarashlilikini bildiradi. Harakat obyektining shaxsi ko'p tillarda, jumladan, turkiy tillarda asosan fe'l orqali ifodalanadi. Masalan: *ko'rdim, ko'rganman- 1-shaxs; ko'rding, ko'rgansan-2-*

shaxs; *ko'rdi*, *ko'rgan*-3-shaxs shakllaridir. Nemis tilida esa shaxsni ifodalovchi vositalat sifatida

Shaxs kategoriyasi fe'lning boshqa kategoriyalari (mayl, zamon va nisbat) bilan paradigmatic va funksional munosabatlar orqali bog'lanadi. Ayniqsa shaxs kategoriyasini son kategoriyasiz tasavvur etib bo'lmaydi. Shuning uchun ularni birgalikda nomlab, shaxs-son kategoriyasi, ushbu ma'noni ifodalovchi shakllar esa, shaxs-son qo'shimchalari deb ataladi. Shaxs tushunchasi muayyan leksemalar bilan kishilik olmoshlari tizimida, maxsus affiksial morfemalar (egallik qo'shimchalari) yordamida otlarda ham ifodalanishi mumkin. Bunda kishilik olmoshlari (men, sen, u, biz, siz, ular) bajaruvchi shaxslarni, egallik qo'shimchalari esa (kitobim, kitobing, kitobi) biror narsa buyumning qaysi biriga qarashli ekanligini bildiradi.

I-shaxs shakllarining morfologik vositalari: *-man*, *-miz*, *-m*, *-k*, *-(a)y* va *-(a)ylik* yordamida yasaladi. Masalan: *boraman*, *boramiz*, *bordim*, *boray*, *boraylik*. Toshkentda bir ro'zg'orga yetadigan yuki *m* bor. Olib kelsa *m* degandim....Siz qatori, qo'ni-qo'shnilaringiz qatori yashamoqchi *man*. (Said Ahmad "Jimjitlik" 72-bet). Shunaqa gaplardan qachon qutula *miz*. (A.Qahhor "Sinchalak")

II-shaxs shakllarining morfologik vositalari: *-san*, *-sanlar*, *-siz*, *-sizlar*, *-ng*, *-ngiz*, *-nglar*, *-ngizlar*, *-laring*, *-laringiz*, *-(i)sh*, *-(i)ng*, *-(i)nglar*, *-(i)ngiz*, *-(i)ngizlar* bilan hosil bo'ladi. O'zing bilasan. Qarishi *ng* bor. Issiq-sovug' *ing* bor, yotish-turishi *ing* bor. Yoningda bittagina hamdam *ing* bo'lsin degandim-da, yana o'zi *ng* bilasan. Zerikib qolyapsa *san*, bolam. Ermakka bo'lsa ham biron ishni *ng* boshini tut *sang* bo'lardi. Bu joyga o'zlar *ingiz* sig'may qolib *siz* (Said Ahmad "Jimjitlik" 72-bet). "Meni savdoyi dadang bilan tashlab ketasammi", deb yig'ladi, degan xayolga bordi. (A.Qahhor "Sinchalak" 14-bet).

III-shaxsda esa aniq va ma'lum qo'shimchalarni ayta olmaymiz. Mayl va zamon qo'shimchalari ayni paytda shaxs ko'rsatkichi vazifasini bajaradi. Masalan: *-di* qo'shimchasi xabar maylining o'tgan zamon ko'rsatkichi bo'lishidan tashqari III-shaxsni ham ko'rsatadi. Ammo Mirvalining sabri chidamay, kampir yo'g'ida sandiq titib, soatni olar, uch- to'rt kun bolalarga maqtanib yurardi. (Said Ahmad "Jimjitlik" 24-bet). *-sin* qo'shimchasi buyruq yoki istak bilan birga III-shaxsni ham ifoda etadi. Tolibjon bo'layotgan ishlarni bilib ba'zan tajang, ba'zan isyonkor tabiatini kuch bilan bosib yurardi. (Said Ahmad "Jimjitlik" 11-bet). Sen-u men o'z toshi *mizga* bir botmon bo'lib yurib *miz*-da, buning toshi bilan tortilsak, posangiga yaramay *miz*. (A.Qahhor "Sinchalak" 16-bet).

Muxtasar qilib aytganda, o'zbek tilida shaxsni nafaqat ega orqali, balki kesim bilan ifodalanishi ham mumkinligi degan fikrlarga qo'shilib, tilimizning o'ziga xos jozibador, ma'noli, hamvazifadosh va albatta tejamkorlik xususiyatlarga ega ekanligini ta'kidlagan bo'lar edim. So'zlardagi morfologik qo'shimchalar yordamida ham so'zning zamonini, sonini, shaxsini aniqlash fikrimizning yana bir dalilidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR :

1. Abdulla Qahhor "Sinchalak"
2. Feruz Safarov "O'zbek tilida morfologik ega"

3. Said Ahmad "Jimjitlik", "Sano Standart" nashriyoti, Toshkent- 2016
4. G'ani Zikrillayev "Ruh va til", O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi "Fan" nashriyoti, Toshkent-2018
5. 2. Yarash Ro'ziyev " Nemis tili zamon shakllarining publisistik matnlarda pragmatik maqsadda qo'llanilishi" (Центр научных публикаций, Вух DU uz) 2,2, 2020 y
6. Ravshanovna B. Z., Ganiyevna X. N. Three Famous Writers of the Story Genre in English, Uzbek And Russian Language //Middle European Scientific Bulletin. – 2021. – Т. 10.
7. Хайдарова Н. Г., Убайдуллоев А. Мы должны воспитать молодежь достойной наших великих предков, образованными и просвещенными личностями //Достижения науки и образования. – 2018. – №. 5 (27). – С. 44-45.
8. Хайдарова Н. Г., Раупов М. Analysis of the characters in literature //Молодой ученый. – 2016. – №. 12. – С. 1035-1037.